

हिंदुत्व आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा उदय : एक अल्प परिचय

श्रीमती, मोरे ए. एस. आणि डॉ. श्री. तुकाराम नारायण शिंदे
एम.ए. सेट, पीएच. डी.
इतिहास विभाग प्रमुख,
ए. आर. बुर्ला महिला वरिष्ठ महाविद्यालय, सोलापूर.

गोषवारा:

जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये या 'राष्ट्र' घटकांचे अस्तित्व पाहिल्यास असे दिसून येईल की कोणतेही राष्ट्र अचानक अस्तित्वात आलेले नाही. 'संस्कृती' हा प्रमुख घटक होता. जगातील प्राचीन संस्कृतींमध्ये, नाईल नदीच्या काठावरील इजिप्शियन संस्कृती, युक्केटिस आणि टायग्रिस नद्यांच्या काठावरील सुमेरियन, बॅबिलोनियन आणि सिंधू संस्कृती, तसेच नंतरच्या संस्कृतींनी त्या राष्ट्रांची स्थापना केली. याचा अर्थ कोणत्याही राष्ट्राला जगण्यासाठी काही मूलभूत गोष्टींची गरज असते.

परिचय:

भारताच्या इतिहासाचे विहंगावलोकन थेट किमान वैदिक काळापर्यंत जाते. कारण 'राष्ट्र' ही संकल्पना ज्याला काही पूरकता आवश्यक आहे, ती वैदिक काळापासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. भारतीय संस्कृतीची नाळ या काळाशी जोडावी लागेल. 'राष्ट्र' ही संकल्पना ज्या पाच मुख्य घटकांवर आधारित आहे ते जगातील प्रत्येक राष्ट्रात कमी-अधिक प्रमाणात आढळतात. कधीकधी घटकांपैकी एक कमी महत्त्वाचा ठरतो. अभ्यासाच्या शेवटी, आम्हाला हे देखील लक्षात येते की राष्ट्रांमधील युद्धे यापैकी काही घटकांशी संबंधित आहेत.¹ अरब राष्ट्रे आणि इस्रायल यांच्यात 'जमीन'वरून झालेले युद्ध, दुसरे महायुद्ध आणि हिटलरचा 'शर्यती'चा दृष्टिकोन अशी अनेक उदाहरणे आपण पाहू शकतो. देशोदेशी, संस्था सामाजिक घटक, कधी वंश, कधी धर्म, कधी संस्कृती किंवा भाषा, किंवा या घटकांना पूरक, श्रेष्ठतेची जाणीव, टिकून राहणे किंवा ओळख पुनरुज्जीवन यांतून निर्माण झालेली दिसते. बारकाईने पाहणी केल्यास असे दिसून येते की प्रत्येक राष्ट्रात अशा वेगवेगळ्या संघटना कारणास्तव निर्माण झाल्या. काही संस्था दीर्घकाळ काम करतात, काही संस्था एका घटकाशी संलग्न असतात आणि काही संस्था एकापेक्षा जास्त घटकाशी संलग्न असतात. सर्वच्या सर्व पाचही घटकांचा समावेश असलेल्या संघटना दुर्मिळ आहेत. 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघटना' ही देशातील पाचही घटकाशी निगडित संघटना आहे, असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो.²

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघटना ही पद्धतशीरपणे उभारण्यात आली आहे. त्याचा पाया काही तत्वांवर उभा आहे. त्या तत्वांना मुरड घालता येत नाही. एकदा का या संस्थेत एखादी व्यक्ती 'स्वयंसेवक' म्हणून रुजली की हळूहळू ही सर्व तत्वे सामावून घेतली जातात आणि ती व्यक्ती संस्थेत काम करत नसली तरी मनाने संस्थेत

असते. राष्ट्राची अस्मिता, राष्ट्राच्या महान परंपरांचे पालन करणे याला संघटना सर्वोच्च मानते. कोणत्याही राष्ट्राच्या परंपरांचा जन्म तिथल्या संस्कृतीतून होत असल्याने 'राष्ट्रीयता' आणि 'परंपरा' यांचा संबंध असतो. परंपरा जशा राष्ट्र आणि संस्कृतीशी संबंधित असतात, त्याचप्रमाणे त्या धर्माशीही संबंधित असतात. त्यामुळे परंपरांच्या सीमा काहीशा पुसट झाल्या आहेत.³ काहीवेळा या समान परंपरा वंश आणि भाषेशी देखील जोडल्या जातात आणि म्हणून त्या संगतीच्या संदर्भात या पाच सूत्रांचा अभ्यास करताना सावधानी बाळगली पाहिजे.

या संस्थेच्या इतिहासाचे निरीक्षण करायचे नाही, तर संस्थेच्या एकूण कार्याची चिकित्सा आणि विश्लेषण करायचे याचे कारण म्हणजे गेल्या सत्तर वर्षांपासून या संस्थेने या देशातील काही पिढ्यांवर आपली छाप सोडली आहे. कोणत्या ना कोणत्या कारणाने संघटना उगवतात आणि त्या कारणास्तव संस्थेचा शेवट शोधण्याची उत्सुकता निर्माण होते. आज 'बीबीसी' ही जगातील सर्वात मोठी संस्था आहे. त्याच प्रमाणे 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' ही जगातील सर्वात मोठी संघटना आहे, ज्याच्या देशभरात असंख्य शाखा आहेत आणि त्या शाखांमधून मोठ्या संख्येने स्वयंसेवक कार्यरत आहेत.

या संघटनेकडे लक्ष वेधण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे हिंदुत्व विचारधारा, हे संघाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. 'हिंदुत्व' हा शब्द सध्याच्या काळात धर्माचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला जात असल्याने त्याचा 'संस्कृती'शी अतिशय जवळचा संबंध आहे आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला 'हिंदुत्व' या शब्दाचा अर्थ तंतोतंत जुळते, हे सखोल अभ्यास केल्याशिवाय लक्षात येत नाही.⁴

'हिंदू' हा शब्द केवळ धर्माचा संदर्भ देत नाही, तर 'हिंदू' ही एक संस्कृतीही आहे. आर्यांचा प्राचीन ग्रंथ आणि भारतीय संस्कृतीच्या ज्ञानाचा स्रोत असलेल्या ऋग्वेदात या प्रदेशाला 'सप्तसिंधव' म्हणजे सात नद्यांचा प्रदेश असे संबोधले आहे. याच प्रदेशात ब्रह्मदेवाने विश्व निर्माण केले असे मानले जाते म्हणून या प्रदेशाला 'ब्रह्मावर्त' असेही म्हणतात. इराणी लोक 'स' चा उच्चार 'ह' म्हणून करतात ते सुरुवातीपासूनच 'सप्तसिंधवाह' ऐवजी 'हप्तहिंदवाह' असा उच्चार करतात. झेंड अवेस्ता या परशांच्या धर्मग्रंथात 'हप्तहिंदवह'चा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यातूनच सिंधुस्थान किंवा हिंदुस्थान ही संज्ञा निर्माण झाली आणि येथील लोक हिंदू या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

'हिंदू' ही संस्कृती आहे की धर्म हे ठरवताना अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो. अनेक विद्वानांनी त्याची व्याख्या कधी धर्म म्हणून तर कधी संस्कृती म्हणून सोयीची केलेली आढळते. परंतु स्वातंत्र्यसैनिक विनायक दामोदर सावरकर यांनी दिलेली व्याख्या सर्वसमावेशक आणि म्हणून योग्य आहे. सावरकरांपूर्वी हिंदुत्वाच्या किमान शंभर व्याख्या पुढे आल्या, पण सावरकरांच्या व्याख्येने त्या सर्वांच्या मागे टाकल्या. कारण सावरकरांचे विवेचन हे वास्तवाचे अचूक वेध आणि समाजशास्त्रीय आणि राजकीय शहाणपणाचे उत्कृष्ट संश्लेषण आहे.⁵

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे तृतीय सरसंघचालक श्री. बाळासाहेब देवरस यांनी १९७९ साली विजयादशमीच्या उत्सवानिमित्त नागपूर येथे केलेले भाषण हे संघाच्या हिंदू धर्माच्या व्याख्येच्या संदर्भात बोधाप्रद आहे. ते म्हणतात, हिंदू धर्म ही सांप्रदायिक किंवा भौगोलिक कल्पना नाही, तर अनेक वर्षांच्या कालावधीत उदयास आलेली जीवनपद्धती किंवा संस्कृती आहे. हिंदू म्हणवणारा समाज अनादी काळापासून इथे आहे. त्याने सर्वांना उपासनेचे स्वातंत्र्य दिले आहे. येथे अनेक पंथ, पंथ, उपासना पद्धती विकसित झाल्या, आनंदाचे फुलल्या, या संकल्पनेनुसार हिंदू धर्माच्या तत्त्वज्ञानात मोक्षाप्राप्तीचे स्वातंत्र्य आहे. इतर उपासनेचे प्रकार, प्रार्थना मंदिरे, पवित्र ग्रंथ आणि पैगंबर या सर्वांचा या धर्मात आदर आहे.

जीवनाच्या या मूळ तत्त्वावर आधारीत या समाजाने अनेक रचना निर्माण केल्या, सामाजिक संस्था स्थापन केल्या; जीवनाचे विहित आदर्श. 'हिंदू संस्कृती' हे त्या जीवनपद्धतीचे नाव आहे, ज्यातून जीवनाचे काही आदर्श मांडणाऱ्या महापुरुषांची परंपरा उदयास आली. या संस्कृतीच्या पायावर हे हिंदू राष्ट्र उभे आहे. आमचा असा विश्वास आहे की हिंदू हे ते आहेत जे सर्व पंथ आणि विचारधारा स्वीकारणाऱ्या या सर्वसमावेशक संस्कृतीवर विश्वास ठेवतात, त्यांची पूजा असो.⁶

हिंदू राष्ट्राची कल्पना धर्म किंवा मूलतत्त्ववादी राजकारणाच्या चौकटीत बसत नाही आणि म्हणूनच मुस्लिम न्यायमूर्ती मुहम्मद अली खानला, ख्रिश्चन राजकुमारी अमृत कौर आणि पारशी ए. डी. गोरवाला यांना

हिंदू म्हणायला काहीच हरकत नाही. १९६६ साली दिल्लीत स्वातंत्र्यसेनानी सावरकरांच्या स्मृती सभेत डॉ. राम मनोहर लोहिया यांनी भारतात राहणारे सर्व लोक हिंदू आहेत असे म्हटले होते. त्यामुळे त्यांचा धर्म कोणताही असो, मी सावरकरांच्या मताशी सहमत आहे. शंभर वर्षांपूर्वी अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठाचे संस्थापक सर सईद अहमद यांनीही असेच मत व्यक्त केले होते.

आज जगातील देशांमध्ये अनेक कट्टरपंथी संघटना आहेत ज्यावर अनेक धर्मांचा, विशेषतः इस्लामचा प्रभाव आहे. त्या संस्था धर्माच्या नावावर किंवा पैगंबराच्या नावाने काम करतात. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला हिंदू संघटना व्हायचे असेल आणि हिंदू राष्ट्रवादाचा विचार मांडायचा असेल, तर या संघटनेचे खरे स्वरूप समजून घेणे अत्यावश्यक आहे. संस्थेची स्थापना ज्या प्रवासावर झाली आणि संस्थेने सत्तर वर्षांचा प्रवास केला तो प्रवास वेगवेगळ्या टप्प्यांवर नोंदवावा लागेल. ब्रिटिश राजवटीत सरकारने सुरुवातीला संघटनेकडे फारसे लक्ष दिले नाही आणि संघटनेचा विस्तार होत गेला. याकडे सरकारचे लक्ष गेले असतानाही याकडे गांधीयाने लक्ष द्यावे, हे सरकारच्या लक्षात आले नाही. याचा पुरेपूर फायदा संस्थेने घेतला. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतील या संघटनेचे योगदान वादग्रस्त आहे. विशेषतः १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनाबाबत संघटनेच्या भूमिकेवर जोरदार टीका केली जाते.^९

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना:

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना २७ सप्टेंबर इ.स. १९२७ रोजी डॉ.केशव बळीरामपंत हेडगेवार यांच्या नागपूर येथील निवासस्थानी "शुकवारी". १९२७ पासून संघाला हळूहळू महत्त्व प्राप्त झाले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सुरुवातीपासूनच मुख्यालय नागपुरात आहे. संघटनेचे मूळ उद्दिष्ट संघटित सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हे असले तरी, त्याच्या स्थापनेमागील कारणे म्हणजे ऐतिहासिक काळात हिंदू धर्मात संघटना नसणे, मुख्यत्वे मुस्लिम आणि ख्रिश्चन मिशनर्यांचे धर्मांतर, पुरोगामी आणि जागतिकीकरणाच्या पाश्चात्य जीवनशैलीच्या हानिकारक प्रभावांबद्दल नकार आणि संशय, , स्वातंत्र्यपूर्व गांधीवादी जहालवादाचा नकार, अल्पसंख्याक काँग्रेस /महात्मा गांधींचे अवाजवी लाड आणि त्यांचे लोकप्रिय आवाहन ही मुख्य कारणे होती.^६

कार्य:

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी निगडित सर्वे लोक भारताला आपली हिंदू मातृभूमी मानतात. या हिंदू समाजाचे एकीकरण करणे हा संघाचा मुख्य उद्देश आहे. त्यामुळे भारतीय म्हणजे हिंदू ही संघाची व्यापक भूमिका आहे. हिंदू समाज प्राचीन काळापासून अनेक जाती, जाती, पंथांमध्ये विभागला गेला आहे. प्रत्येक जात स्वतःला इतरांपेक्षा वेगळी समजते. संघाला हिंदू समाज कोणत्याही प्रकारच्या वर्णद्वेष आणि जातीय भेदभावापासून मुक्त आणि सर्व जातींमध्ये एकोपा असावा अशी अपेक्षा आहे. हे साध्य करताना अनिष्ट प्रथा नष्ट करणे आणि उर्वरित हिंदू परंपरांचे जतन करणे हे संघाचे धोरण आहे. भारतीयत्वाचा, राष्ट्रवादाचा, हिंदूत्वाचा अभिमान सर्वसामान्यांमध्ये रुजवणे आणि भारताला त्याच्या परम वैभवापर्यंत नेणे हे आपले कर्तव्य आहे, असे संघ कार्यकर्त्यांना वाटते. फाळणीनंतर खंडित झालेला भारत पुन्हा एकत्र करून अखंड भारत निर्माण करण्याची संघाची इच्छा आहे.^९

संरचना:

संघटनात्मकदृष्ट्या संघाच्या शीर्षस्थानी सरसंघचालक असतात जे संपूर्ण संघाचे नेतृत्व करतात. सरसंघचालकांची नियुक्ती नामनिर्देशाने झाली. प्रत्येक सरसंघचालक आपला उत्तराधिकारी जाहीर करतो. सध्या संघाचे सरसंघचालक श्री.मोहन भागवत आहेत. संघाचे बहुतेक काम शाखांद्वारे चालते, जेथे स्वयंसेवक सकाळी किंवा संध्याकाळी सार्वजनिक ठिकाणी तासभर भेटतात. सध्या भारतभर संघाच्या पन्नास हजारांहून अधिक शाखा आहेत. खरे तर शाखा हा संघाचा पाया आहे ज्यावर आज ही विशाल संघटना उभी आहे. शाखेच्या सामान्य क्रियाकलापांमध्ये क्रीडा, योग, पूजा आणि भारत आणि जगाच्या सांस्कृतिक पैलूंवर बौद्धिक चर्चा यांचा समावेश होतो.^९

शाखा:

शाखा एका मोकळ्या जागेत तासभर चालते. शाखेमध्ये व्यायाम, खेळ, सूर्यनमस्कार, समता (परेड), गीत आणि प्रार्थना होत असते. वर म्हटल्याप्रमाणे शाखा हा संघरचनेचा महत्त्वाचा भाग आहे. शाखा मोकळे मैदान, शाळेचे मैदान, मंदिरांच्या बाहेरील मोकळ्या जागा किंवा वस्त्यांमधील मोकळ्या जागा भरतात. सकाळच्या शाखेला प्रभातशाखा आणि सायंकाळच्या शाखेला सायनशाखा म्हणतात. प्रभात शाखा प्रामुख्याने मोठ्यांनी भरलेली असते, तर सायंकाळची शाखा लहान मुले आणि तरुणांनी भरलेली असते. शाखेची नियमित वेळ एक तासाची असते. संध्याकाळच्या वर्गाच्या वेळा साधारणतः ५ ते ६, ६ ते ७ किंवा ६.३० ते ७.३० असतात. प्रत्येक भागातील शाळांच्या वेळा लक्षात घेऊन सोयीची वेळ ठेवली आहे. भगवा ध्वज उंच करून वंदन करून शाखेची सुरुवात होते. यानंतर विविध मैदानी खेळ खेळले जातात. यासोबतच दांडा आणि प्राचीन भारतीय युद्ध कला म्हणजेच नियुद्धमध्ये मूलभूत शिक्षण दिले जाते. विभागामध्ये योगासने, योगासने, व्यायामाचे खेळ इत्यादी तर आहेतच पण त्याशिवाय विविध सामाजिक विषयांवर माहिती देऊन चर्चा करता येईल असे बौद्धिक आहेत. शैक्षणिक बुद्धिजीवी बहुधा भारताचा इतिहास, भारतीय तत्वज्ञान, भारतीय संस्कृती तसेच चालू घडामोडी इत्यादी विषय हाताळतात. यानंतर एक श्लोक येतो. शेवटी, भारत मातेला प्रार्थना म्हणून ध्वज खाली केला जातो आणि दिवसभराची शाखा बैठक संपते. संघाच्या एका शाखेचा स्वतःचा ऑर्केस्ट्रा आहे. त्याला 'घोष' म्हणतात. त्यात अनेक शक्ती आहेत. जेव्हा स्वयंसेवक मोठ्या संख्येने जमा होतात, तेव्हा 'अनक दल' आघाडीवर असते. त्यानंतर 'पनव दल', 'त्रिभुज दल', 'जल्लारी दल', 'वंशी दल', 'श्रींग दल' आणि सर्वांत शेवटी 'शाखा दल' आहेत. प्रत्येक तुकडीमध्ये एक दल प्रमुख असतो. एक स्वयंसेवक चळवळीत आघाडीवर असतो. त्याच्या हातात बॅनर आहे. त्याला 'घोषप्रमुख' म्हणतात. सहसा शाखा दररोज सुमारे एक तासभर घेतली जाते. शाखा खालीलप्रमाणे आहेत:^{११}

- प्रभात शाखा : सकाळच्या शाखेला 'प्रभात शाखा' म्हणतात.
- संध्याकाळची शाखा : संध्याकाळच्या शाखेला 'संध्याकाळची शाखा' म्हणतात.
- रात्रीची शाखा : रात्री सुरु होणाऱ्या शाखेला 'रात्र शाखा' म्हणतात.
- मिलन : आठवड्यातून एकदा किंवा दोनदा होणाऱ्या शाखेला 'मिलन' म्हणतात.
- संघ-मंडळी : महिन्यातून एकदा किंवा दोनदा होणाऱ्या शाखेला 'संघ-मंडळी' म्हणतात.

भारतभर अंदाजे ७५,००० शाखा आहेत. जगातील इतर देशांमध्येही शाखांचे कार्य चालते, परंतु हे कार्य राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या नावाने चालत नाही. कुठेतरी "भारतीय स्वयंसेवक संघा" मार्फत तर कुठे "हिंदू स्वयंसेवक संघा" मार्फत चालते. शाखेतील "कार्यवाह" हे पद सर्वांत मोठे आहे. त्यानंतर शाखांचे दैनंदिन कामकाज सुरळीतपणे चालविण्यासाठी 'मुख्य शिक्षक' हे पद आहे. शाखेत बौद्धिक आणि शारीरिक क्रियाकलापांसोबत स्वयंसेवकांचा पूर्ण विकास केला जातो. जो कोणी सदस्य स्वतःच्या इच्छेने शाखेत येतो त्याला "स्वयंसेवक" म्हणतात.

प्रचारक:

संपूर्ण संघकार्य आणि राष्ट्रवादाचा प्रचार करणाऱ्याला प्रचारक म्हणतात. आज देशहितासाठी घरादारांची फौज संघटित करणारे अनेक प्रचारक आहेत. प्रत्येक प्रवर्तक ही खरेदी आणि विक्री करणारी बँक आहे. बरेच लोक आजीवन प्रचारक देखील आहेत. राष्ट्रीय प्रचाराच्या सर्व पदांसाठी निवडणूक. सरसंघचालक हे पद नियुक्तीने भरले जाते. जुने सरसंघचालक आपला उत्तराधिकारी निवडतात. सरसंघचालकांची निवड निवडणूक, वंशनिहाय, सर्व पदांची निवड लोकशाही पद्धतीनेच केली जाते. सरसंघचालक तुम्हाला मार्गदर्शन करू शकतात. निर्णय हे लोकशाही पद्धतीने आणि सरकार्यवाह यांच्या नेतृत्वाखाली होतात.^{१२}

संघ शिक्षण वर्गः

हे वर्ग स्वयंसेवकांना केवळ बौद्धिक आणि शारीरिकदृष्ट्या संघाची माहिती देत नाहीत, तर समाज, राष्ट्र आणि धर्म यांचेही शिक्षण देतात. हे खालील प्रकारचे आहेत.

- दिवाळी वर्ग - हा वर्ग तीन दिवसांचा असतो. हे वर्ग तालुका किंवा शहर पातळीवर आयोजित केले जातात. दरवर्षी दिवाळीच्या आसपास याचे आयोजन केले जाते.
- शितशितिर किंवा (हेमंत शितिर) - हा वर्ग तीन दिवसांचा असतो, जो जिल्हा किंवा विभागीय स्तरावर आयोजित केला जातो. हे दरवर्षी डिसेंबरमध्ये आयोजित केले जाते.
- निवासी वर्ग - हा वर्ग संध्याकाळपासून सकाळपर्यंत असतो. हा वर्ग दर महिन्याला होतो. हे वर्ग शाखा, शहर किंवा तालुक्यानुसार आयोजित केले जातात.
- केंद्रीय शिक्षण वर्ग - प्राथमिक वर्ग, प्रथम वर्ष, द्वितीय वर्ष आणि तृतीय वर्ष - एकूण चार प्रकारचे केंद्रीय शिक्षण वर्ग आहेत. "प्राथमिक वर्ग" एक आठवड्याचा आहे,

"प्रथम" आणि "द्वितीय वर्ग" प्रत्येकी २० दिवस आहेत, तर "तृतीय वर्ग" २७ दिवस आहेत. "प्राथमिक वर्ग" सामान्यतः जिल्ह्याद्वारे आयोजित केला जातो, "प्रथम संघ शिक्षण वर्ग" सामान्यतः प्रांताद्वारे आयोजित केला जातो आणि "द्वितीय संघ शैक्षणिक वर्ग" सामान्यतः प्रदेशाद्वारे आयोजित केला जातो. पण "तिसरा केंद्रीय शिक्षण वर्ग" दरवर्षी फक्त नागपुरात होतो.

सारांशः

प्रस्तुत लेखात भारतातील हिंदुत्ववादी आणि त्यातुल्य स्थापन झालेल्या 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' याची निर्मिती, संरचना, शाखा, शाखेचे प्रकार, प्रचारक, संघ शिक्षण वर्ग ह्याचा अभ्यास करण्यात आले आहे. डॉक्टर हेडगेवार यांची राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची उद्दिष्टे स्पष्ट होती. देशाच्या राजकारण आणि सामाजिक क्षेत्रात काम केल्यानंतर त्यांनी या देशाचे सामाजिक जीवन, सामाजिक घडामोडी, सामाजिक स्तर, इतिहास तसेच धर्म आणि संस्कृतीचा सखोल अभ्यास करून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना डॉ. हेडगेवार यांनी अत्यंत जाणीवपूर्वक केली असावी.

तटीपाः

१. राष्ट्रधर्म पुस्तक प्रकाशन, हमारे उत्सव, लखनऊ, १९८३, पृ. १६
२. ठेंगडी दत्तोपंत, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघः एक स्वयंपूर्ण कार्य, कलकत्ता, १९७८, पृ. ३३
- ३- Rakesh Sinha, 'Understanding the RSS', India Express, 2018
- 4- Bapu, Prabhu (2013). Hindu Mahasabha in Colonial North India, 1915-1930: Constructing Nation and History. ISBN 9780415671651. Pp. 154, Published by Routledge Taylor and Francis Group, Publication.
- 5- Andersen, Walter K. (1987) The Brotherhood in Saffron: The Rashtriya Swayamsevak Sangh and Hindu Revivalism. Boulder: Westview Press. pp. 111. ISBN 0-8133-7258-1.
- 6- Deoras Balasaheb, Hindu Sangathan: The need of the Nation, Suruchi, Sahitya, New Delhi, 1979.
- 7- Fuller, C.J. (2000-06-01). "The saffron wave: democracy and Hindu nationalism in modern India", Journal of the Royal Anthropological Institute.6 (2), pp. 1-6
- 8- चित्कार एम.जी. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघः नेशनल अपसर्ग, ए.पी.एच. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन, न्यू दिल्ली, आय.इस.बी.एन. ८१-७६४८-४६५-२, पृ. १४६, २००४

-
- 9- आरएसएसने दलितांच्या मंदिरात प्रवेशबंदीला फाटा दिला (RSS rips into ban on Dalits entering temples), दि टाइम्स ऑफ इंडिया, २००७
  - 10- इंदुरकर आणि गंगाधर, 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ : काळ आज आणि उद्या' श्री विद्या प्रकाशन, पुणे १९८३, पृ. १०२
  - 11- नवरे प्र. नी. 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, एक चिकित्सा', वीरवाणी प्रकाशन, पृ. ६७, मुंबई १९८९
  - 12- देशपांडे स.ह. 'संघातले दिवस आणि इतर लेख', सुवर्ण प्रकाशन, पुणे १९८३